

VIJFTIG JAAR TUINDORPKERK (1937-1987)

Doordat de gemeente Utrecht in 1930 geen bouwgrond meer had bouwde de gemeente Maartensdijk in de periode van 1930-1939 de wijk Tuindorp-Maartensdijk. Deze onder de gemeentegrens van Utrecht gelegen woonwijk, die in de woonbehoefte van de beter gesitueerde Utrechters moest voorzien, lag ver verwijderd van de dorpskern van Maartensdijk waarmee het enkel in naam verbonden was. Dit had uiteraard ook nadelige gevolgen voor de financiële draagkracht van de gemeente Utrecht¹). De bouw van vernoemde wijk leidde al gauw tot de nodige bouwactiviteiten van de verschillende kerkgenootschappen. De rooms-katholieken hadden als eersten op 27 september 1932 de beschikking over een noodkerk aan de prof. Ritzema Boslaan, die op 6 december 1936 door de H. Pauluskerk aan de Raiffeisenlaan werd vervangen²). Voordien hadden de hervormden op 17 februari 1934 de Willem de Zwijgerkerk aan het gelijknamige plantsoen in gebruik genomen³). Het duurde tot 1 juli 1937 alvorens de gereformeerden de Tuindorpkerk op de hoek H. F. van Riellaan/prof. Suringarlaan in gebruik namen⁴). Dit jaar is dat al weer 50 jaar geleden. Reden voor een korte terugblik waarbij niet zozeer de geschiedenis van de gemeente dan wel de bouwgeschiedenis en de architectonische waarde van dit kerkgebouw binnen het oeuvre van de Rotterdamse architect A. van der Kraan onderwerp van bespreking zijn⁵).

Gereformeerde kerkbouw in de jaren dertig

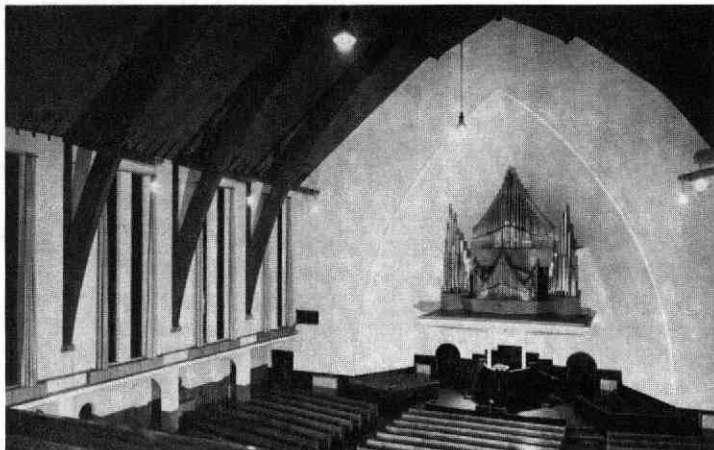
Ondanks de financiële gevolgen van de economische recessie werden er in de jaren dertig veel nieuwe kerken in de grote steden gebouwd. De oorzaak hiervan waren de voortgaande stadsuitbreidingen, die een proces van ontvolking van de binnensteden op gang

brachten. Aangezien bij de gereformeerden de kerkgebouwen uit de tijd van de Afscheiding het oudst waren en meestal kleiner dan die der Dolerenden werden deze in geval van nieuwbouw als eerste buiten gebruik gesteld. Zo kwam de Nassaukerk te Amsterdam in 1926 in de plaats van de tweede Bloemgrachtkerk uit 1880 en het lokaal aan de Van der Duynstraat⁶). In Rotterdam maakte de Hoveniersstraatkerk uit 1865 in 1935 plaats voor de Statensingelkerk⁷), terwijl het in Leiden de Hooigrachtkerk uit 1854 was, die in 1939 door de Zuiderkerk werd vervangen⁸). De beide laatste gevallen verdienen extra de aandacht omdat het hierbij evenals bij de Tuindorpkerk om ontwerpen van Van der Kraan gaat, waarmee het op onderdelen ook overeenkomsten vertoont.

In Utrecht verving de Tuindorpkerk de uit 1854 daterende Begijnkerk van de Christelijke Afscheidene Gemeente aan de Breedstraat⁹). Doordat de binnenstad hoe langer hoe meer ontvolkte en de afstand tot de nieuwbouwwijk Tuindorp gering was, besloot de kerkeraad om deze kerk af te stoten. Dit kon zonder al te veel bezwaren daar de door de Dolerenden in 1891 gebouwde Westerkerk aan de Catharijnekade in de directe nabijheid lag¹⁰). Dit gebouw had voldoende zitplaatsen om plaats te bieden aan dat deel van de voormalige kerkbezoekers van de Begijnkerk, dat in de toekomst niet naar de Tuindorpkerk ging. Overigens had de kerkeraad reeds voordien in 1908 overwogen om de Begijnkerk te verkopen. Toen dit niet doorging was volstaan met een restauratie waarbij het betrekkelijk kleine gebouw met een aanbouw was uitgebreid¹¹). De afstand tot de in 1923 en in 1925 in gebruik genomen Noorder-¹²) en Zuiderkerk¹³) was te groot om in die tijd opnieuw verkoopplannen te maken.

Afb. 1: Perspectief-tekening van architect A. van der Kraan van de Tuindorpkerk. In deze versie wijkt de raampartij in de voorgevel nog van de latere uitvoering af. Foto: Collectie ir. P. van der Kraan, Rotterdam.

Afb. 2: Interieurfoto van de Tuindorpkerk omstreeks 1938, gezien vanaf de galerij, met gezicht op de kansel en het Flentroporgel. Foto: Collectie P. van der Kraan, Rotterdam.

Hoewel de Tuindorpkerk op het grondgebied van de gemeente Maartensdijk werd gebouwd, heeft deze van het begin af aan tot het kerkelijk territorium van de Gereformeerde Kerk van Utrecht behoord, die zoals aangetoond ook het initiatief tot de bouw nam¹⁴). Begrijpelijk wanneer men de afstand tot het dorp Maartensdijk¹⁵) in aanmerking neemt en praktisch als men bedenkt, dat de Gereformeerde Kerk van Maartensdijk onmogelijk de bouw van een stadskerk had kunnen financieren¹⁶). In tegenstelling tot de burgerlijke gemeente behoefde de Utrechtse kerk de kapitaalvlucht naar deze nieuwe wijk niet met lede ogen aan te zien. Voor de burgerlijke gemeente duurde het tot 1 januari 1954 voordat deze wijk na vele moeizame pogingen tot haar grondgebied behoorde¹⁷).

De bouw van de Tuindorpkerk

Hoewel de afbetalingen voor de bouw van de Noorder- en de Zuiderkerk nog volop gaande waren, werd er in februari 1931 reeds een nieuw Bouwfonds opgericht, dat aanvankelijk weinig deed¹⁸). Doordat de heer Bergema op 14 november 1932 aan de kerkeraad een tweeledig voorstel deed, kwam hierin verandering. Hij pleitte daarin allereerst voor de aankoop van bouwgrond ten behoeve van een nieuwe kerk en voorts voor het beroepen van een zesde predikant¹⁹). Op 24 juli 1933 werd besloten om beide zaken in deze volgorde af te handelen²⁰). De Commissie van Administratie werd gemachtigd om bouwgrond te zoeken, waarbij het niet bezwaarlijk werd gevonden, dat deze in de gemeente Maartensdijk werd gezocht²¹). De Gereformeerde Kerk van Maartensdijk stemde hier bij navraag volledig mee in, nadat zij al eerder kort na het begin van de bebouwing in Tuindorp met de Gereformeerde Kerk van Utrecht was overeengekomen, dat de daar woonachtige gemeenteleden tot de Utrechtse kerk zouden behoren²²). In juli ontvingen alle gemeenteleden een schrijven van de kerkeraad, waarin hun werd verzocht om al dan niet in termijnen geld voor het Bouwfonds te geven. Aangezien de Ooster-²³) en de Westerkerk door de nieuw te bouwen kerk zouden worden ontlast en de stadsuitbrei-

dingen met Vogelwijk, Tuinwijk en Tuindorp een vervangend gebouw voor „het Begijntje“ noodzakelijk maakten, werd dit als een zaak van de gehele gemeente gezien²⁴). Op 3 september 1934 deed de Commissie van Administratie voor de derde maal een voorstel voor de aankoop van bouwgrond. Tijdens de bespreking daarover werd bezwaar gemaakt tegen de voorgenomen verkoop van de Begijnkerk, die de aankoop van de bouwgrond mogelijk moest maken. Dit in verband met het voornemen om op korte termijn een zesde predikant te beroepen, die dan geen eigen wijkkerk kon krijgen. Verder vroeg men zich af naar aanleiding van de kort tevoren mislukte pogingen om het kerkelijk territorium van de Gereformeerde Kerk van Utrecht met dat van Zuilen uit te breiden om zodoende een kerksplitsing in Utrecht mogelijk te maken of er niet soortgelijke moeilijkheden met de Gereformeerde Kerk van Maartensdijk waren te verwachten. Ds. Van Arkel merkte op dat deze grenzen zich moeilijk met elkaar lieten vergelijken daar de bebouwing van Zuilen direct op die van Utrecht aansloot, wat met uitzondering van Tuindorp-Maartensdijk moeilijk van het dorp Maartensdijk kon worden gezegd²⁵). In november verzochten de gemeenteleden A. M. Brouwer, J. van Egmond, A. H. Mulder, Rietveld en H. C. Smit de kerkeraad om de Commissie van Administratie op grond van een door hen opgestelde ontwerp-begroting de mogelijkheden van kerkbouw in Tuindorp te laten onderzoeken²⁶). Op 20 maart 1935 kocht de Gereformeerde Kerk van Utrecht ten overstaan van notaris A. M. Brouwer van A. Godijn, aannemer te Zeist en broer van W. J. Godijn, initiatiefnemer van de bouw van Tuindorp, op de hoek van de H. F. van Riellaan/Prof. Suringarlaan een stuk bouwgrond²⁷). Vervolgens nodigde de Commissie van Administratie vijf gereformeerde architecten uit om onder motto een ontwerp in te sturen voor de „Nieuwe Begijnkerk“, zoals de toen nog naamloze kerk heette²⁸).

Op haar verzoek koos ir. J. H. Mehrrens te Bilthoven vervolgens het winnende ontwerp uit, dat van ir. A. van der Kraan afkomstig bleek²⁹). Hoewel men de na-

men van de andere inzenders anoniem had willen houden, werden twee hiervan alsnog bekend doordat deze een gemeenschappelijke brief aan de kerkeraad zonden waarin zij bezwaar maakten tegen de beoordeelingswijze en het uitgekozen ontwerp. Het betrof de Utrechtse architecten D. J. Heusinkveld en A. Kool, beiden lid van de Gereformeerde Kerk van Utrecht, waarvan de eerste de Noorderkerk en de tweede de Zuiderkerk had gebouwd³⁰).

Een dag nadat Van der Kraan de uitslag van de prijsvraag was meegedeeld, zond hij drie blauwdrukken in, terwijl hij in een begeleidend schrijven verzocht om enkele correcties op het oorspronkelijk ontwerp te mogen aanbrengen³¹). De gemeenteleden hadden inmiddels reeds f 19.500, – bijeengebracht zodat de bouwgrond op dat moment vrijwel vrij van kosten was. De kerkbouw zelf werd op f 60.000, – geraamd³²). Door de kerkeraad werd verlangd dat de aannemer gereformeerd moest zijn, terwijl bij de keuze van het werkvolk ook de „eigen“ mensen de voorkeur zouden genieten. De bouw werd zodoende gegund aan aannemer J. Leeghwater uit Heerhugowaard, als laagste inschrijver, die reeds eerder in opdracht van Van der Kraan had gewerkt en om dezelfde redenen ook in 1938-1939 aannemer van de Leidse Zuiderkerk werd, hoewel hij toen niet de laagste inschrijver was³³). Op 8 september verleende B. en W. van Maartensdijk de vergunning voor de bouw van „een kerkgebouw met toren, vergaderlokalen en een kosterswoning“³⁴). Het fundament hiervan was reeds eind oktober gereed³⁵). Dit was een kostbare aangelegenheid omdat de daar aanwezige veengrond door scherp zand vervangen moest worden³⁵). De bouw van de kerk zelf verliep in de daarna volgende maanden geheel naar wens.

Laatste dienst in de Begijnkerk

Inmiddels was de Begijnkerk (Breedstraat 40) voor f 21.500, – aan de daar tegenover gelegen fa. drukkerij J. van Boekhoven verkocht, die het voorlopig als opslagplaats voor papier wilde gebruiken³⁶). Sommige van de kerkeraadsliden verzochten op het moment dat dit bekend werd gemaakt, overigens tevergeefs, om dit voorlopig niet door te laten gaan. Dit in verband met het feit, dat er op verzoek van de Zuiderkerkwijk een nieuw onderzoek was begonnen om de mogelijkheden van kerkplitsing te bestuderen³⁷). Hoewel de kerk volgens het koopcontract met ingang van 1 januari 1937 opgeleverd moest worden, had men nog tot 29 maart, tweede Paasdag, de beschikking over dit gebouw³⁸). Op die dag ging de wijkpredikant ds. R. E. van Arkel³⁹) in de ochtenddienst voor. Dit viel overigens samen met het afscheid van koster Zuring, die om gezondheidsredenen met vervroegd pensioen ging⁴⁰). Na deze bijzonderheden eerst te hebben gememoreerd preekte ds. Van Arkel vervolgens in verband met het Paasfeest over Lucas 24 : 28 „Toen opende Hij hun verstand opdat zij de Schriften verstonden“. Tijdens de exegese wees hij er op hoe Christus ook in dit kerkgebouw aanwezig was geweest en hoe het Woord Gods waaruit al die jaren was gepreikt in de vorm van de kanselbijbel

straks als blijvende schat naar de nieuwe kerk zou meegaan⁴⁰). Met de sluiting van het enige kerkgebouw van de Afgescheidenen werd een belangrijke periode van de lokale Utrechtse kerkgeschiedenis afgesloten.

De ingebruikneming van de nieuwe kerk

Op donderdagavond 1 juli werd de Tuindorpkerk onder grote belangstelling in gebruik genomen. Onder de genodigden bevond zich zowel een afvaardiging van B. en W. van Maartensdijk als van de christelijke partijen van de gemeenteraad van Utrecht. Uiteraard was ook de architect met velen, die bij de bouw van de kerk waren betrokken geweest, aanwezig. Alvorens met de eigenlijke kerkdienst te beginnen bedankte ds. Van Arkel ir. Van der Kraan, die „iets ideeëls tot stand had gebracht en een verheven gedachte gestalte had gegeven“, dat door de inzet van de aannemer, de onderaannemers en de bouwlieden geslaagd mocht heten. Hierna sloeg hij de uit de Begijnkerk meegenomen kanselbijbel op bij Mattheus 21 : 13 „Mijn huis zal een huis des gebeds zijn“. Deze gedachte werkte hij in de daarna volgende exegese als volgt uit. Zoals Jezus destijds tegen het misbruik van de tempel door kooplieden protesteerde, moest nu worden nagestreefd dat deze kerk enkel een huis van gebed zou worden. Door het gebed leert de gemeente, die enerzijds Gods gunst vraagt en anderzijds Hem daarmee looft en grootmaakt, om zelf naar God te luisteren. God kan enkel die mensen helpen, die bereid zijn om zich aan Hem over te geven. Deze kerk, die nu in gebruik genomen mag worden, is ook door God zelf gegeven voor alle afhankelijken, die Hem zoeken. Deze kerk zal zijn bestaansrecht enkel ontleenen aan het feit als zoekers hier Jezus zullen vinden. Daarom sloot ds. Van Arkel de preek af met het opdragen van de kerk aan God in Christus.⁴¹)

Bij deze gelegenheid uitte hij ook de wens dat Tuindorp een betere verbinding met Utrecht zou krijgen. Met het gereedkomen van de bouw van 56 middenstandswoningen op het naast de kerk gelegen Ysclubterrein ging deze wens op 25 juni 1938 reeds in vervulling. Er werd toen naast het bruggetje aan het einde van de Prof. Lorentzlaan halverwege dezelfde laan in aansluiting op de Prof. H. J. Lovinklaan een brede houten brug in gebruik genomen⁴¹).

Architectonische waardebeoordeling

De Tuindorpkerk had een grondvlak van 30 meter lengte en 22 meter breedte met daarachter nog eens vergaderlokalen van 9 bij 11,5 meter. Daarmee was het een typisch voorbeeld van een traditionele zaalkerk. De keuze voor een dergelijk ontwerp verbaast enigszins, als men weet dat ir. A. van der Kraan sinds 1922 poogde om een zogenaamde centraalbouwwerk te realiseren. Bij een dergelijk ontwerp bestond het grondvlak uit een kwartcirkel, waarbij de banken in een concentrisch uitwaaiende cirkel rond de kansel en het platform met de Doopvont met of zonder een Avondmaalstafel waren opgesteld. Om deze wens nog eens te kunnen uitvoeren stuurde Van der Kraan bij prijsvraagontwerpen geregeld twee ontwer-

Afb. 3: Interieurfoto van de Tuindorperkerk in 1985 met zicht op het nieuwe ingerichte platform en het voormalige Oosterkerkorgel. Foto: T.A. GAU C 26249 a.

pen in, waarvan dan een voor centraalbouw. Tot dusver had hij zijn ideaal in minder vergaande vorm verwezenlijkt door bij de bouw van de gereformeerde kerken te Schiedam⁴²⁾ en te Rotterdam⁷⁾ de door ir. B. T. Boeyinga ontworpen waaiervorm toe te passen⁴³⁾. Dat hij desondanks daarna driemaal een zaalkerk bouwde, hield wellicht verband met de voorschriften van de bouwopdracht. In de jaren 1935-1936 bouwde hij als eerste in deze reeks in opdracht van de Christelijke Gereformeerde Kerk van 's-Gravenhage de Jeruzalemkerk aan het Pomonaplein⁴⁴⁾. Hoewel kleiner van omvang vertoonde deze de nodige overeenkomsten met de Tuindorperkerk. Bij beide gebouwen werd het vlak van de zijgevel door vijf trapsge wijze inspringende „gesloten luchtbogen“ gebroken. Bij de Tuindorperkerk steunden deze op hun beurt op de vanuit de gevel naar voren uitstekende wandelgangen, die aan weerszijden van de kerkzaal lagen. Tussen en naast deze „luchtbogen“ bevonden zich zes langgerekte glas-in-lood ramen, die elk op zich uit twee ramen bestonden. Daarnaast ontvingen de wandelgangen hun licht door een gelijk aantal ronde meer donker gekleurde glas-in-lood vensters. Toen het ontwerp voor deze kerk werd goedgekeurd, legde Van der Kraan juist de laatste hand aan een ontwerp voor een gereformeerde kerk te Zuidlaren, waarvoor hij oorspronkelijk een soortgelijke vlakverdeling van

de zijgevels had⁴⁵⁾. Later werd dit echter een in de lengte onder de dakrand geplaatste reeks ramen. Vanwege de omvang geleek dit gebouw veel op de Jeruzalemkerk. De voorgevel van de Tuindorperkerk bestond uit een puntgevel met in het midden een via enkele treden te bereiken en van een luifel voorzien toegangsportaal. Daarnaast bevonden zich aan weerszijden trapportalen, die evenals de kerkzaal een zadeldak hadden. In de voorgevel bevonden zich drie afzonderlijke ramen, die in wezen een groot raam vormden met voorstellingen van de vier evangelisten en engelen. Dit alles evenals de zijramen naar ontwerp van de architect. In tegenstelling tot de twee andere kerken, waar volstaan werd met een dakruiter, had de Tuindorperkerk een fraaie, slanke toren van 34 meter hoogte met luigaten op een hoogte van 20 meter. Deze toren leek veel op die van de Statensingelkerk te Rotterdam. Hierin kwam een door de klokkenfabriek A. H. van Bergen te Heiligerlee geleverde klok te hangen, zoals deze eerder ook voor de Noorderkerk was geleverd. Dit duurde echter maar tot maart 1943 toen hij in het kader van een landelijke actie van de Duitsers vanwege het staaltekort voor de oorlogsindustrie hieruit werd verwijderd. Eind december 1945 werden de eerste pogingen gedaan om in de vervanging daarvan te voorzien, wat twee jaar later met succes werd bekroond toen door voornoemde klokkenfabriek een zelfde klok werd geleverd⁴⁶⁾.

In het interieur van de drie voornoemde kerken waren de dakspanten van de beton- en staalconstructies bewust duidelijk zichtbaar gehouden. Het liturgische centrum, dat door de voorschriften voor de protestantse eredienst op zich ook nauwelijks gelegenheid tot variatie bood, vertoonde al evenzeer overeenkomsten. De kansel bestond in alle gevallen, evenals in de Statensingelkerk uit een spitstoelopende nis met boven het klankbord het orgel. Op het platform waarop zich dit bevond stond in het midden de Doopvont met aan weerszijden de bankenpartijen voor de ouderlingen respectievelijk de diakenen en collectanten. In de Tuindorperkerk waren de banken evenals de kansel met berkentriplex bekleed. In de kerkzalen bevonden zich in elk der gebouwen drie bankgroepen, waarvan het voorste gedeelte met het oog op het platform meer schuin stond. Daarboven bevond zich in alle gevallen tegen de achtermuur een galerij, die in de Tuindorperkerk liefst 300 van de 1200 zitplaatsen bevatte. In dit geval betrof het een schuin aflopende galerij, die door een knappe constructie nergens zichtbaar werd ondersteund waardoor deze als het ware leek te „zweven“. Wandelgangen, liturgisch centrum en galerij vertonen veel overeenkomst met deze onderdelen van de in 1939 gereed gekomen Leidse Zuiderkerk. De kerkzaal vormde een goed voorbeeld van de sobere en uiterst doelmatige gereformeerde kerkbouw van die tijd⁴⁷⁾.

De orgels

Bij de ingebruikneming hoopte men het door de orgelbouwer H. W. Flentrop uit Zaandam te leveren orgel in september in gebruik te kunnen nemen⁴⁾. Men moest echter tot februari 1938 geduld hebben. Om fi-

nanciële redenen werd dit orgel deels uit de nog bruikbare onderdelen van het orgel uit de Begijnkerk opgebouwd. Dit was destijds in 1909 na de restauratie van dat gebouw door de bekende Utrechtse orgelbouwer M. Maarschalkerweerd geleverd en recentelijk in 1934 door de eveneens Utrechtse firma N. A. van Dam uitgebreid. Dit orgel trok nogal de aandacht omdat het op advies van de Nederlandse Klokken- en Orgelraad als één van de eerste 20e eeuwse orgels met een rugwerk werd uitgerust, zoals dit in de Utrechtse Domkerk en Jacobikerk ook was gebeurd. Door de klankkleur onderscheidde het rugwerk zich sterk van het hoofdwerk omdat het door de altijd wat dunne mensuren scherper van geluid was. Daar dit orgel een orkestnabootsend instrument moest zijn, maakte de helderheid en de kracht van het oude „doorzichtige“ Begijnkerkorgel, aldus een recensent, plaats voor een meer zwoele moeilijk te onderscheiden brijachtige klankmassa. In dat zelfde jaar werd nog een wijziging op het hoofdwerk aangebracht. Het orgelfront werd naar een ontwerp van de architect uitgevoerd⁴⁸).

Het versleten orgel vertoonde de laatste tijd steeds vaker gebreken. In afwachting van het definitieve besluit om de Oosterkerk af te stoten had de Kerke raad Algemene Zaken in 1980 besloten, dat het beroemde orgel te zijner tijd uit deze kerk naar de Tuindorpkerk zou worden overgebracht. In 1983 was het zover. Bij die gelegenheid werd het uitgebreid en langdurig gerestaureerd om tenslotte op 30 augustus 1985 weer in gebruik te worden genomen. Oorspronkelijk werd dit orgel eind 17e eeuw door een onbekende, vermoedelijk uit Westfalen afkomstige of aldaar geschoolde orgelbouwer voor de kerk van het Minderbroedersklooster te Roermond gebouwd. Bij de restauratie reconstrueerde men het naar de toestand van ca. 1850. Het verloren geraakte beeld van de harpspelende koning David, dat volgens een beschrijving eens de nok van het orgel sierde, en waarvoor onder het dak van de Oosterkerk nooit plaats was ge-

weest, werd in ere hersteld doordat Evert van Kooten Niekerk hiervoor een nieuw eigentijds beeld ontwierp. Ook de balustrade waar het orgel nu op rust is nieuw⁴⁹).

Verbouwingen

Jarenlang onderging de Tuindorpkerk nauwelijks wezenlijke veranderingen. In 1958 werd het interieur naar een ontwerp van de Utrechtse stadsarchitect H. Dam ingrijpend veranderd. Dit betrof met name het platform, dat aan de toen heersende opvattingen van een liturgisch centrum werd aangepast⁵⁰). Allereerst werd de preekstoel door een meer rankgebouwde kansel vervangen, die overeenkomstig het tijdvak van het kerkelijk jaar met een bijbehorend antependium was uitgerust. De banken voor de ambtsdragers werden weggebroken waardoor er ruimte kwam voor het inrichten van een liturgisch centrum, waarop naast de Doopvont ook plaats voor een Avondmaalstafel was. De toegangsdeuren aan weerszijden van de kansel werden dichtgemetseld om door een zijdeur te worden vervangen waardoor de predikant en de ambtsdragers bij de aanvang van de dienst de kerk betraden. Laatstgenoemden zaten voortaan op de eerste rij van de bankgroepen in de kerkzaal.

De tweede verbouwing in 1977, waarbij veel gemeenteleden hulp boden, had veel ingrijpender gevolgen. Aangezien in de jaren zeventig de secularisatie ook binnen de Gereformeerde Kerk van Utrecht merkbaar was, werd ook de Tuindorpkerk in wezen te groot. Overigens moet hiernaast vermeld worden, dat het inwonersaantal van de stad Utrecht in die jaren al enige tijd terugliep⁵¹). Als men bovendien nog weet dat de gereformeerden meer dan hervormden en katholieken plegen te verhuizen en zich buiten de steden vestigen, zoals uit de groei van bijvoorbeeld de Gereformeerde Kerken van Houten en Maarn blijkt, moet niet alles aan de secularisatie worden geweten⁵²). Op 17 januari 1963 nam het zielental van de Tuindorpkerk zelf aanzienlijk toe, hoewel dat zon-

Afb. 4: Gezicht op de Tuindorpkerk op de hoek van de H. F. van Riellaan/Prof. Suringarlaan met de consistoriekamer op de plaats van het vroegere toegangsportaal. Foto: T.A. GAUC 26249 b.

dags tijdens de kerkdiensten maar deels zichtbaar was. Op die datum werd het bejaardencentrum „De Lichtkring“ aan de Eykmanlaan officieel geopend⁵³). De bewoners daarvan waren via de kerktelefoon met de voornoemde kerk verbonden. Daarvoor hadden zij sinds 3 december 1938 tot de Oosterkerkwijk behoord, alwaar zij Het Tehuis van Ouden van dagen „De Oorsprong“ aan het gelijknamige park bewoonden⁵⁴). Hoe dit zij, er kwam dus een tweede verbouwing. De vroegste plannen daarvoor waren van de Haagse ir. J. Mehrrens en dateerden van 1973. In het ene plan wilde hij de kerk horizontaal delen, waarbij er beneden vergaderruimten moesten komen, terwijl de kerkzaal daarboven was geprojecteerd. In een ander plan werd overwogen om door de schuinaflopende gaanderij geheel tot aan de begane grond door te laten lopen een groot amfiteater te creëren. Vier jaar later werd voor een goedkopere oplossing gekozen. Zoals dit bij te groot geworden kerken gebruikelijk was geworden, werden ook in de Tuindorperkerk de banken onder de galerij verwijderd en kwam hier een ontmoetingsruimte voor in de plaats, zoals iedere naoorlogse kerk die had. Het toegangsportaal aan de Van Riellaan werd tot consistorie omgebouwd. Doordat deze ruimte zowel aan de zijde van de straat als van de kerkzaal een glazen wand kreeg, werd een optimale lichtvoorziening voor de ontmoetingsruimte verkregen. Nieuwere opvattingen over de liturgie zetten zich ook in de verbouwplannen door. Niet meer één plaats is liturgisch centrum, maar de hele ruimte van de kerkzaal functioneert als zodanig. Al naar de situatie zal het middelpunt van de liturgische handeling zich kunnen verplaatsen. Vandaar dat zoveel mogelijk het meubilair verplaatsbaar en veranderbaar gemaakt werd. De kansel, die volgens de gereformeerde traditie altijd in het midden stond, werd uit zijn onwrikbare middelpunt gehaald, en werd tot een verplaatsbare verhoging. Rondom de Tafel gebeurden allerlei handelingen bij de sacramenten. Het podium zelf moest zo mogelijk vrij gemaakt kunnen worden voor handelingen van kinderen en koren tijdens en buiten de diensten. Het ontwerp van de voornoemde verplaatsbare en variabele tafels was van de Utrechtse architect Th. Hermans. Het geheel werd gecompliceerder met een meer dan manshoge zevenarmige kandelaar, naar ontwerp en uitvoering van het gemeentelid J. Kwint. Op de plaats waar vroeger de kansel stond, kwam een fraai wandkleed te hangen. Het grootste deel van de banken werd door 200 licht eikehouten staande stoelen vervangen. Met dit al was het aantal zitplaatsen van 900 tot 350 teruggebracht, terwijl voor bijzondere diensten altijd nog de galerij met 300 zitplaatsen beschikbaar is. De eerste dienst na de verbouwing werd op 21 augustus 1977 gehouden⁵⁵).

De toekomst van de Tuindorperkerk

Ook in Utrecht is het Samen-op-Weg proces van de grond gekomen. Met dien verstande dat het stadium van vordering tussen de wijken onderling verschilt. Op een bepaald moment moet er altijd tussen het hervormde en gereformeerde kerkgebouw worden gekozen. In het geval dat de hervormden een monumenta-

le kerk bezitten, wordt de gereformeerde kerk altijd gesloten. Recent kon men dit zien toen de Zuiderkerk werd gesloten en de diensten naar de Jacobikerk werden verplaatst. Wanneer het echter om twee gelijktijdig gebouwde kerken gaat, zoals bij de hervormde Marcuskerk aan de Wijnesteinlaan⁵⁷) en de gereformeerde Immanuelkerk aan 't Goylaan⁵⁷), bepalen meer praktische motieven de keuze. In het geval van de Tuindorperkerk heeft men aan hervormde zijde te maken met een wijk waarin twee kerkgebouwen staan, te weten de Willem de Zwijgerkerk en de Nieuwe Kerk aan de Bollenhofsestraat⁵⁸). De samenwerking wordt gecompliceerd door het feit, dat in deze hervormde wijk een samenwerking tussen predikanten van de confessioneel/midden orthodoxe groep en van de gereformeerde bond samengaan. Desalniettemin werd reeds in het Bestemmingsplan vastgelegd, dat de Tuindorperkerk de hervormde Willem de Zwijgerkerk zal vervangen⁵⁵). Ook om architectonische redenen een gelukkige ontwikkeling, wanneer men weet, dat de Leidse Zuiderkerk in 1986 werd afgebroken en er ook sloopplannen voor de Rotterdamse Statensingelkerk zijn⁵⁹). Ondanks het verlies van de meest vooruitstrevende kerken van Van der Kraan moet het behoud van zijn zaalkerken, die alle drie nog dienst doen, niet worden onderschat.

Rijksarchief in Zuid-Holland H. J. Ph. G. Kaajan
Prins Willem Alexanderhof 20
2595 BE 's-Gravenhage

Noten

Met dank aan mevr. J. N. van der Meulen voor de nodige aan mij verstrekte inlichtingen.

1. L. van Vuuren, *Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur in de provincie Utrecht*, Utrecht 1938, p. 18-22, 79-80, 103-105; R. Blijstra, *2000 jaar Utrecht, Stedebouwkundige ontwikkeling van castrum tot centrum*, Utrecht/Antwerpen 1971, p. 207-208, 216; J. E. A. L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*, Utrecht/Antwerpen 1971², p. 362-264.
2. *Utrechtsche Courant; Utrechtsch Dagblad; Het Centrum*. 7 december 1936. Zie voor een architectonische bespreking: Th. Haakma Wagenaar, De nieuwe St. Pauluskerk te Utrecht door ir. G. C. Stuyt, in: *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 58 (1937), p. 278-280.
3. *Utrechtsch Dagblad*, 17, 19 februari 1934. Het verslag van 17 februari bevat tevens een architectonische bespreking. Zie verder: *De Standaard; De Nederlander*, 19 februari 1934.
4. Zie voor een architectonische bespreking: *Utrechtsch Dagblad*, 30 juni 1937 en voor een verslag van de ingebruikneming: *Utrechtsch Dagblad; De Standaard*, 2 juli 1937; *De Nederlander*, 3 juli 1937. H. C. van der Jagt, *De naamgeving van de protestantse kerkgebouwen in Nederland vanaf de Reformatie tot 1973*, Utrecht 1981, p. 50 noemt abusievelijk 1936 als jaar van de ingebruikneming.
5. Zie over ir. A. van der Kraan zijn loopbaan en zijn belangrijkste kerkgebouwen: J. J. Falize, De kerkbouw tussen de wereldoorlogen. De Amsterdamse School, in: *Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerkbouw* (leindred. Regn.

- Steensma, C. S. van Swighem), Kampen 1986, p. 85-86 en nog uitgebreider het artikel van H. J. Ph. G. Kaajan, De Zuiderkerk: gedurfd ontwerp tussen crisis en herdenkingen?, dat zal verschijnen in: *Leids Jaarboekje* 1987.
6. Deze kerk werd op 18 juni 1926 in gebruik genomen. Zie: *De Standaard*, 18, 21 juni 1926; *Algemeen Handelsblad*; *De Nederlander*, 19 juni 1926.
 7. Deze kerk werd op 10 september 1935 in gebruik genomen. Zie: *De Rotterdammer*; *De Standaard*; *De Nederlander*, 11 september 1935. Zie voor een architectonische bespreking: *De Rotterdammer*, 16 augustus 1935 en Johan Okkema, *Verhaal van een kerk*. Historische notities t.g.v. de heropening van de verbouwde Statensingelkerk op zaterdag 12 maart 1977.
 8. Uitgebreid in: H. J. Ph. G. Kaajan, De Zuiderkerk: gedurfd ontwerp tussen crisis en herdenkingen?, in: *Leids Jaarboekje* 1987.
 9. Uitgebreid hierover in: H. J. Ph. G. Kaajan, De Zuiderkerk (1925-1986), in: *Maandblad Oud-Utrecht*, 59 (juni 1986), p. 62, noot 12.
 10. Ibidem, noot 3.
 11. Ibidem, noot 13.
 12. Ibidem, noot 4.
 13. Ibidem, noot 15.
 14. In *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 17 (1933), Goes 1933, p. 186 wordt onder Maartensdijk voor het eerst meegedeeld, dat een groot deel van deze gemeente tot het kerkelijk territorium van de gemeenten Utrecht en De Bilt behoort. Maartensdijk behoorde zelf overigens niet tot de Classis Utrecht maar tot de Classis Amersfoort. In het *Jaarboek* . . . , 21 (1937), p. 199 wordt meegedeeld, dat van de 9200 inwoners die Maartensdijk inclusief Hollandsche Rading omvatte liefst 4000 in Tuindorp woonden.
 15. Het kerkgebouw van Maartensdijk stond, aldus een mededeling in: *Utrechtsch Dagblad*, 21 maart 1937, aan de Dorpsweg.
 16. Dit blijkt ook uit het feit, dat de Gereformeerde Kerk van Maartensdijk, die op 17 april 1889 was geïnstitueerd, pas op 9 juni 1940 in de persoon van ds. L. Doekes haar eerste predikant kreeg. Zie: *Honderd vijftig jaar gemeenten en predikanten van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (Uitgave van het Bureau van de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland), z.p. 1984, p. 107.
 17. *Staatsblad* nr. 471: Wet van 8 October 1953 tot wijziging van de grenzen van de gemeente Utrecht en de randgemeenten, ingaande 1 januari 1954.
 18. GAU, *Archieven van de Gereformeerde Kerk van Utrecht (1836-1955)*, inv. nr. 127.
 19. Ibidem, inv. nr. 127, d.d. 24 november 1932.
 20. Ibidem, inv. nr. 128, d.d. 10 april, 24 juli, 6 november 1933.
 21. Ibidem, inv. nr. 128, d.d. 5 februari 1934.
 22. Ibidem, inv. nr. 128, 5, 26 maart 1934.
 23. Zie over dit gebouw: A. Graafhuis, *Historisch overzicht van de Geref. Oosterkerk aan de Maliebaan te Utrecht*, Utrecht 1977, en: Idem, De Utrechtse Oosterkerk in „duigen“, in: *Centraal Weekblad*, 27 (10 november 1979).
 24. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 629.
 25. Ibidem, inv. nr. 128, d.d. 3 september 1934. Zie uitgebreid over de grenskwestie met Zuilen: H. J. Ph. G. Kaajan, *De unieke kerkplitsing van de Gereformeerde Kerk van Utrecht in 1956* (niet gepubliceerd manuscript 1985, raadpleegbaar op de bibliotheek van het GAU).
 26. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 631.
 27. Ibidem, inv. nr. 631. Voordien had men een optie gehad op bouwgrond op de hoek van de B. F. Suermanstraat/Maria van Reedestraat en de Gerard Noodtstraat in Tuinwijk, aldus inv. nr. 128.
 28. De naam Tuindorpkerk werd vastgesteld in de kerke-raadsvergadering van 8 maart 1937, aldus inv. nr. 128.
 29. *Utrechtsche Kerkbode*; *Utrechtsch Dagblad*, 13 juni 1936.
 30. Zie hiervoor: GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 128, d.d. 3 augustus, 21 september, 19 oktober, 7 december 1936; 4 januari, 15 februari 1937.
 31. Bouwdossier van ir. A. van der Kraan, dat momenteel in het bezit is van zijn zoon ir. P. van der Kraan te Rotterdam.
 32. Zie noot 29. Uit de afrekeningen in: GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 634 blijkt dat dit uiteindelijk f 54.460,- werd.
 33. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 128, d.d. 10 februari, 2 maart, 27 april, 11 mei 1936.
 34. GAU, *Collectie. Bouwtekeningen*, doos nr. 27 (Maartensdijk). Het kadastrern., dat op 20 maart 1935 nog sectie D. nr. 2052 was, was inmiddels in sectie D. nr. 2688 gewijzigd.
 35. Van Vuuren, p. 21.
 36. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 128, d.d. 11 mei 1936.
 37. Ibidem, inv. nr. 128, d.d. 27 april 1936 en het in noot 30 genoemde artikel.
 38. *Utrechtsche Kerkbode*; *Utrechtsch Dagblad*, 27 maart 1937.
 39. Zie voor een levensbeschrijving van deze predikant en een beschouwing over zijn preken de inleidende artikelen van ds. Chr. W. J. van Teeuwen en prof. dr. K. Dijk op: *De boodschap der genade*; een keur uit het kanselwerk van R. E. van Arkel; verzorgd en ingeleid door K. Dijk en Chr. W. J. van Teeuwen, Kampen 1948.
 40. *Utrechtsch Dagblad*, 30 maart 1937.
 41. Ibidem, 24 juli 1938.
 42. Zie voor een bespreking van het gebouw: *De Rotterdammer*, 22 februari 1932. De kerk werd op 10 maart in gebruik genomen. Zie: *De Rotterdammer*; *De Standaard*, 11 maart 1932.
 43. Falize in: *Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerkbouw* (noot 5), p. 77-80 en uitgebreider over met name de Waalkerk: H. J. Ph. G. Kaajan, *Vijftig jaar Waalkerk (1936-1986)* in: *Maandblad Amstelodanum*, 73, nr. 4 (juli/augustus 1986), p. 82-89.
 44. Deze kerk werd op 17 juni 1936 in gebruik genomen. Zie: *Nieuwe Haagsche Courant*; *De Standaard*, 17 juni 1936.
 45. Deze kerk werd op 6 oktober 1937 in gebruik genomen. Zie: *De Standaard*, 7 oktober 1937.
 46. GAU, *Archieven Geref. Kerk*, inv. nr. 635.
 47. De vergelijking tussen de alhier beschreven kerken is hoofdzakelijk gebaseerd op bouwtekeningen en schetsontwerpen, die ir. P. van der Kraan mij ter beschikking stelde, waarvoor nogmaals mijn hartelijke dank. Zie voor een architectonische beschrijving van de Tuindorpkerk ook: *Utrechtsch Dagblad*, 30 juni 1937.
 48. Onbekende krant, 26 februari 1938, en Wim M. A. Smit, Henk J. Huyser, M. A. Vente, Peter van Dijk, *Een nieuw geluid in de Tuindorpkerk*, (Utrecht) 1985, p. 26-27.
 49. Ibidem, met name p. 1-4, 7-13, 25. Zie voor de dispositie van het orgel in 1977: A. Graafhuis, *Historische overzicht*, (noot 23), p. 18.

50. *Classicale Kerkbode*, 12 januari-30 maart 1958.
51. Toen Tuindorp nog bij Maartensdijk behoorde, telde de stad Utrecht in 1937 162.248 inwoners. Zie: *Utrechtsche Stedelijke Almanak 1937*. Toen deze wijk samen met aangrenzende gemeenten door de stad Utrecht in 1954 werd geannexeerd steeg het inwonersaantal met ongeveer 40.000 tot 241.635. Hoewel een steeds groter grondoppervlak bebouwd werd, zette na 1970, toen het inwonersaantal 278.957 bedroeg, de daling in. In 1984 was dit met 230.414 inwoners tot onder het niveau van 1954 gedaald. Zie hiervoor: *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1955, p. 157; *Jaarboeken van Oud-Utrecht*, 1971, p. 129 en 1985, p. 203.
52. *Centraal Weekblad*, Opinie en informatieblad voor de Gereformeerde Kerken, 24 augustus, 1986, p. 6-7.
53. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 18 januari 1963.
54. H. C. Smit, „Het Tehuis van Ouden van dagen „De Oorsprong“”, in: *Jaarboek der Gereformeerde Kerk te Utrecht 1939*, p. 5 e.v. Het huis „De Oorsprong“ deed tot de ingebruikneming van het verpleeg- en reactivingscentrum „Tamarinde“ op 7 oktober 1971 nog als verpleegtehuis dienst.
55. Met dank aan drs. H. J. Huyser voor zijn uitgebreide telefonische en schriftelijke inlichtingen. Een deel van zijn tekst werd in het artikel opgenomen.
56. *Utrechtsch Nieuwsblad*, 25 april 1958.
57. *Ibidem*, 21 maart 1959.
58. *Utrechtsch Dagblad; De Standaard; De Nederlander*, 27 december 1910.
59. Zie het tweede in noot 5 genoemde artikel.

Rietveld Schröderhuis

Op 3 april is met een bijeenkomst in de Nicolaïkerk het Rietveld Schröderhuis officieel opengesteld voor het publiek. Vanwege het grote belang van de restauratie, de overdracht en de openstelling van dit unieke monument van moderne bouwkunst, zowel nationaal als internationaal, volgen hier de beide redevoeeringen die respectievelijk door de directrice van het Centraal Museum, mevrouw drs A. M. Janssens, en door de voorzitter van de Stichting Rietveld Schröder Huis, Wim Crowel, werden gehouden.

Dames en heren,
 Het zal u niet bevreemden dat ik dit moment - het moment van overdracht van het Rietveld Schröderhuis aan de stad Utrecht en aan het Centraal Museum - ervaar als een historische gebeurtenis. Wie weet heeft van de lange, vaak moeizame weg, die ons tenslotte naar dit moment heeft gevoerd, zal tevens het gevoel van opluchting begrijpen: het is gelukt. Een monument van waarlijk unieke betekenis in de geschiedenis van de 20ste eeuwse architectuur is - menselijkerwijs gesproken - veilig geborgen en behoed voor de „zachte, schunnige verwoesting“, zoals een dichter de in gang zijnde onttakeling van ons cultuuroed niet lang geleden kwalificeerde. Het huis, dat in zijn bijna ontroerende eenvoud uitgroeide tot een monument van internationaal formaat, blijft behouden voor Nederland en voor Utrecht.

Hoe eenvoudig en bescheiden begon het. In 1924 schrijft Gerrit Thomas Rietveld, meubelmaker en zelf made architect, aan zijn belangrijke confrère Oud: „Ik heb een woonhuisje onderhanden, hier in Utrecht. . . 't moet gauw gemaakt worden, als ik de volgende week vergunning heb, beginnen we“. Hij kon niet bevroeden dat zijn „woonhuisje“ ooit op de lijst zou prijken van de 100 belangrijkste monumenten ter wereld, samen met de Borobudur en de Egyptische piramiden. Het zou ook niet in hem zijn opgekomen, want Rietveld was verre van een megalomaan, sterker: hij was het absolute tegendeel daarvan. Hij bouwde niet voor de eeuwigheid, maar voor het gebruik, hic et

nunc, toegesneden op de behoeften van de actuele bewoner. En omdat de bescheiden man Rietveld een ongewone combinatie van talenten en eigenschappen had: intuïtie voor het eigene van de tijd, een soevereine vormbeheersing en een antenne voor de immanente krachten die eigen zijn aan echte kwaliteit, werden zijn producten - utiliteitsbouw en gebruiksvoorwerpen - exemplarisch voor een revolutionaire periode in de geschiedenis van het bouwen en vormgeving.

Dat geldt bij uitnemendheid voor het huis dat de geschiedenis is ingegaan als het RIETVELD SCHRÖDERHUIS! Niet voor niets onder die dubbele naam, want de omstandigheid dat juist een geestverwante persoonlijkheid als mevrouw Schröder-Schröder opdrachtgeefster en medewerkster was bij het ontwerp en de bouw van het huis, heeft het uiteindelijke resultaat in hoge mate mede bepaald. Dat hierin de geheel nieuwe opvattingen over ruimte, licht, vorm en kleur op uiterst consequente en daardoor voorbeeldige wijze konden worden gerealiseerd, is te danken aan het feit dat de visies van opdrachtgeefster en architect op een zo zeldzame wijze accordeerden en overeenkwamen.

Het huis werd gebouwd voor mevrouw Schröder en tot in detail afgestemd op haar woonbehoeften en haar specifieke wensen. Ook daarin onderscheidde het zich van het begin af aan van de gemiddelde woningbouw, die zich met het oog op de toekomstige